

סבתא כבר לא רק סורגת: דיוקן הסבתא בראי ספרות הילדים לגיל הרך לאה ברץ

“לסבים יש מצרך נדיר שאחריו תר הנכד -
זמן איכות ללא לחץ של שעון עצר”
(כצנלסון ורביב, 2009, עמ' 47)

תקציר

מאמר זה מתמקד בדיוקן הסבתא ביצירות שנכתבו לגיל הרך. מתוך 180 יצירות בערך נבחרו כ-10 ספרים המייצגים שני דפוסי סבתאות: הסבתא הסורגת, דמות סימבולית 'מחופצנת', ולעומתה דמות הסבתא הפעלתנית שבאמצעות התנהגותה הופכת לבעלת זהות (סובייקט) התואמת גישה חברתית מודרנית. העיקרון הסוציולוגי – הצטלבות (Intersectionality) – מפגיש בין המושגים גילנות, זקנה וסבתאות. על פי מושגים אלה הטקסט יבחן באמצעות ניתוח תוכן פרשני-ביקורתי וידגים את השינוי בעיצוב דיוקן הסבתא, זאת כדי לתת "קול" לסבתא במרחב הציבורי באופן המיטיב עם קווי המתאר המודרניים.

מילות מפתח: גילנות; זקנה; סבתאות; סריגה; 'ספרות סבתאית'.

הקדמה

על רקע המושג 'גילנות' (agesism) ראוי לבחון כיצד ההגדרה החדשה של המושג 'זקנה' משתקפת ומונחלת לילדים באמצעות הספרות המיועדת לילדים, בעיקר לנוכח הממצא שמדף ספרי הילדים התעשר לאחרונה בלא מעט ספרים בנושא. סוגה ספרותית חדשה המכונה ה'ספרות הסבתאית' (געתון, 2015) מנסה לתאר את הקשר הבין-דורי בהתאמה לשינויים העוברים על החברה הישראלית זאת בשל מעורבותם הגוברת והולכת של הסבים בחיי נכדיהם. מתוך ספרות הילדים נחשף הילד לסבתא אנרגטית ומגניבה לא זו הדומה לסבתא לבנת השיער וכפופת הגו. בשני העשורים האחרונים הלך וגדל מספרן של יצירות הספרות לגיל הרך שהעמידו במרכזן דמויות של סבים או סבתות כאשר המסרים האישיים, הלאומיים והאוניברסליים מנסים לכונן את זהותו של הצעיר בהתאמה לשינויים העוברים על החברה הישראלית. ספרות המחקר (סבו-מנור, 2015) מלמדת כי לעיתים הסבים והסבתות הם הורים במשרה חלקית בשל שינויים כלכליים וחברתיים, אך בד בבד יש להוסיף את החשיבות שמעניקה החברה לקריירה והלגיטימציה החברתית למימוש עצמי של ההורה בשל התארכות תוחלת החיים. מסבתא שהייתה 'אובייקט' שקולו לא היה ראוי להישמע, אנסה להשמיע את קול הסבתא כפי שספרות הילדים העכשווית מנסה להציגה.

רקע תאורטי

גילנות

את הביטוי גילנות (ageism) הטביע רוברט בטלר (Butler, 1975) והוא מתאר תהליך שיטתי של תפיסה סטראוטיפית ואפליה של אנשים זקנים בגלל גילם הכרונולוגי. לטענתו של בטלר, אנשים מבוגרים נתפסים כסנייליים, איטיים במחשבת ובהתנהגות, בעלי מוסר וערכים מיושנים וכישורים שאבד עליהם הכלח. לפי בטלר (Butler, 1969, 1994) הזקנים לכודים בטקסט מעבר שאינו מעביר אותם לשום מקום (פרט למוות). בטלר ניסה לבנות הגדרה אופרטיבית למושג גילנות ואחת מהן כוללת ארבעה אלמנטים שונים ונפרדים מבחינה מושגית: א. סטראוטיפים חברתיים שליליים על אודות זקנה; ב. דעות קדומות חברתיות על אודות זקנים; ג. פחד אישי מפני הזדקנות; ד. סטיגמות הקשורות בזקנים. לכל אחד מאלמנטים אלה "תחום השתרעות" שונה, אך רק איגודם הכולל מאפשר המשגה ראויה של התופעה. זקנה אפוא מכילה מבחינה מבנית את התנאים הלימינליים של משבריות, חוסר המשכיות וחוסר רציפות חברתית המקדמים ומאפשרים את הופעתו של הטיפוס הסימבולי. גילנות יכולה להיות מרומזת או מפורשת ויכולה למצוא ביטוי בהעדפת יתר או הגנת יתר משום שזקנים נתפסים כאוכלוסייה מוחלשת (Iversen et al., 2009).

מושג הגילנות נשען על דעות קדומות המתקשרות לדימוי שלילי של זקנים בהיבטים למיניהם ובא לידי ביטוי גם ביחס כלפי מיניות בקרב זקנים. גישה זו רווחת לא רק בקרב הציבור הרחב, אלא גם בקרב אנשי מקצוע במקצועות הבריאות והרווחה. הזקנים הנחשפים בתקשורת ההמונים הם בדרך כלל בהקשרי חולשה: קורבן להתעללות, קורבן לניצול, מצבים של עוני ומצוקה, חוסר ישע ואומללות. פעמים רבות היחס כלפי זקנים המאפיין את התקשורת, מקביל אותם לילדים, מה שמכונה בלעז 'אינפנטליזציה' (Infantilization) שמקורה במילה תינוק. לסטראוטיפ של זקנה כ'ילדות שנייה' יש כמובן השפעות על הממד הפיזי, חולשה/תלות, ירידה ביכולת השכלית (חוסר ידע, חוסר תובנה) וחוסר יכולת מינית, ומכאן היחס הנדרש כלפי הזקן הוא פטרנליזם, שליטה ואפטרופסות.

רבינוביץ (2003) מוכיח שדווקא ההיבטים החברתיים או הנפשיים רלוונטיים וחשובים הרבה יותר להערכתו של אדם מאשר גילו הקלנדרי או הכרונולוגי ושאינו כל קשר הכרחי בין גילו הכרונולוגי של אדם ובין גילו התפקודי. מכאן שניסיון לתייג, לסנן או לאפיין בני אנוש בגיל זקנה אך ורק על בסיס גילם הקלנדרי או הכרונולוגי – פסול בהיותו משקף סטיגמות ודעות קדומות ולא מציאות אמפירית מהימנה. גילנות היא אפוא תופעה חברתית רחבה שבדומה לגזענות, לסקסיזם ולהפלייתן של קבוצות אחרות על בסיס לאום, דת או מוגבלות, פוגעת בכבודו של אדם או שוללת אותו אך ורק בשל השתייכותו ל'קבוצה' מסוימת – במקרה זה קבוצת ה'זקנים' – שמתויגת תיוג סטראוטיפי וכוללני כבעלת תכונות שליליות אך ורק בשל גילה הכרונולוגי.

גילנות היא כל קביעה שבגיל מסוים צריך לעשות דברים מסוימים. על פי חלוקה הנדמית כאובייקטיבית ראוי לזכור שקיים גם מדד סובייקטיבי – איך האדם חש בהתאם לגילו. לפי הגדרתו של חזן (2013), גילנות מתקיימת בפער שבין המטרות והמשמעות שבני האדם שואפים אליהן ובין האמצעים המתדלדלים להשגתן: "כאשר הזקן הופך לאחר בתוך חברתו שלו הגילנות מתחילה" (שם, עמ' 55).

סיבות מגוונות עשויות להסביר את תופעת הגילנות כלפי זקנים: הסבר אחד קשור למבנה הכלכלה המערבית שבה אדם נמדד על פי הישגיו ותרומתו. מכיוון שזקנים נתפסים כמי שאינם תורמים לחברה מבחינה כלכלית, מתייחסים אליהם כאל חסרי ערך וחסרי יכולת ולכן הם מורחקים מפעילות בעלת ערך, זאת מתוך ניגוד לחברות מסורתיות שבה – גיל מבוגר הוא מקור לכבוד ולזקנים תפקיד חברתי מוערך (Palmore, 2001). הסבר שני הוא שגילנות משמשת למעשה מעין מנגנון הגנה פסיכולוגי ומאפשרת לצעירים לראות בזקנים אנשים ששונים מהם ולא להזדהות עימם כבני אדם.

פוקו (2010/1994) טוען כי אין חברה שאינה יוצרת הטרוטופיות, וממקם את ההטרוטופיות בזמן. הוא טוען כי בחברות מסורתיות ישנן הטרוטופיות משבריות או מעבריות הנובעות ממחזור חיי האדם, ואילו בחברה המערבית המתועשת נוצרות הטרוטופיות של סטייה (סטייה מהנורמה). הדוגמה של פוקו היא הזקנה: בחברה מסורתית הזקנה היא גזרת גורל, התרחשות בלתי נמנעת, ולכן הזקן עובד עד כמה שהוא יכול. בחברה המערבית המודרנית הזקנה היא סטייה מהנורמה, ולכן בבתי אבות מעסיקים את הזקנים לא בעבודה אלא במילוי פנאי. סוגרים את הזקנים בהטרוטופיה של בית אבות ובכך מסמנים את סטייתם. ההטרוטופיה אפוא מתקיימת בכל חברה ואולי היא המציין המובהק המעיד על התקיימותה של חברה ולא התאספות מקרית של אנשים יחידים. נוסף על כך היא מאופיינת בחלוקות מרחביות, ניהול גבולות ומעברים בין אותם המרחבים וריבוד של זמן ומרחב:

...לכל הטרוטופיה יש תפקיד מדויק וקבוע במסגרת החברה (ברגע היסטורי נתון), ואותה הטרוטופיה יכולה לשמש בתפקיד אחר (ברגע היסטורי אחר) תוך התאמתה לתרבות שבה היא מצויה (שם, עמ' 17-18).

זקנה

הזקנה מוגדרת באמצעות הגיל הכרונולוגי שהוא מספר. בעולם נוהגים לראות בגיל 65 את ראשיתה של הזקנה. הגיל למעשה מעצב את מנגנון החיים האנושי. באמצעות הגיל מקבעים תחנות בחיים. כך אמרו חז"ל:

הוא היה אומר: בן חמש שנים למקרא; בן עשר למשנה; בן שלוש עשרה למצוות; בן חמש עשרה לתלמוד; בן שמונה עשרה לחופה; בן עשרים לרדוף; בן שלושים לכוח; בן ארבעים לבינה; בן חמישים לעצה; בן שישים לזקנה; בן שבעים לשיבה; בן שמונים לגבורה; בן תשעים לשוח; בן מאה כאלו מת ועבר ובטל מן העולם (אבות ה, כא).

חזן (2013) מסביר שמצד אחד הזקנה היא "אחרות מודרת" והגיל הוא "עריץ שיש להילחם בו", אך מצד אחר אין משהו בחברה הפוסט-מודרנית שאי אפשר לפצחו. הגוף המזדקן הוא לכאורה אישי ופרטי, אולם בו בזמן הוא גם פוליטי וציבורי שמוחלים עליו החוקים החברתיים המקובלים שהוא חורג מהם. זה גוף פוליטי משום שהגוף הוא שמכונן את המצב האנושי בעולם (דקל, 2020). על ציר הזמן הזקנה היא דבר בלתי גמיש, לא משתנה, מוצק וחד-ממדי, זו תכונתה של הזקנה כקטגוריה לא היברידית. חזן (Hazan, 2015) מדגיש כי נושאים לא היברידים כמו כאב, אוטיזם, פונדמנטליזם וממות יוצרים סלידה, הרחקה ודחייה, וזו אכן מנת חלקה של הזקנה בתקופתנו.

דקל (2020) מציינת שזקנה ממוקמת בהצטלבות הטעונה והמשמעותית של זמן ומרחב. בהצטלבות זו הגוף עצמו הוא אתר של מרחב, מרחב פרטי ואישי של כל אישה. עם זאת הגוף הוא גם מרחב ציבורי ופוליטי. לדבריה, חשוב לזכור שהזקנה והזדקנות הן התרחשויות תלויות זמן המתקיימות בחלופי הזמן

ונובעות מכך שחיים פרק זמן ממושך. הזקנה נתונה אפוא בתווך בין זמן למרחב. הזמן מחולל אותה ואחראי לה, אבל אתר ההתרחשות שלה הוא מרחבי, האישי והמהותי שיש – הגוף.

הצגת האישה הזקנה בעייתית בתרבות המערב זאת משום שלאישה הזקנה אין עוד תפקיד בנישואין בהולדה מצד אחד ומן הצד האחר היא אינה בעלת ניסיון וחוכמה כמו הגבר הואיל ומלכתחילה האישה אינה בעלת הוויה מתפתחת. האישה נותרת "ככלי שאין חפץ בו הממשיך להתקיים, או כצורה שאיבדה את תפקידה" (כנען קדר, 1996, עמ' 20). חזן (1984) המבקש לתאר איזה דימוי על אודות הזקנה קיים בתודעתם של ילדים, מציג שלוש דמויות: האחת היא הסבתא של הילדים; השנייה היא האישה הזקנה שמופיעה בסיפורים ובמקראות ובדרך כלל ענייה וזקוקה לעזרה; והשלישית הרווחת בספרות הילדים היא המכשפה. בדמיון התרבותי נשים זקנות הן פסיביות, חלשות ותלותיות ואף מכשפות זקנות.

סבתאות

'סבא' ו'סבתא' הם מושגים חדשים יחסית בעבור רבים בחברה הישראלית עקב מה שאירע בשואה. פערים תרבותיים, הגירה חלקית של משפחות ותוחלת חיים לא אפשרו בעבר להורים ליהנות מיחסים בין-דוריים קרובים ומתמשכים. פוגל ביזאוי (Fogiel-Bijaoui, 2013) מתארת שני מודלים של סבתות: במודל הראשון הסבתא מעורבת מאוד בחיי ילדיה ונכדיה, והוא נפוץ בקרב משפחות מוחלשות כלכלית; המודל השני מתאר את הסבתא שהיא רק חלק מחייה של האישה הזקנה וזהותה נקבעת בתפקיד הסבתאות. מקדונלד וריץ (Macdonald & Rich, 1983) טוענות שכך הנשים מקבלות עליהן את חוסר הנראות שהחברה הדכאנית גוזרת עליהן. אבל אחרות יודעות למנף זאת ולהפוך את המקום הדכאני למשאב חברתי חשוב. פעמים רבות תפקיד הסבתאות יכול לשמש בעבור נשים מבוגרות קרש הצלה, סטטוס הממלא מחדש את קיומן שהתערער, ולעיתים אף הן סימבולי המאפשר לחשיבות מחודשת במערך החברתי הרחב בכלל והמשפחתי בפרט.

ברקוביץ ומנור (Berkovitch & Manor, 2015) מדגישות שעל אף השינויים שחלו במוסד המשפחה בעידן העכשווי כי עדיין לסבתות יש תפקיד מרכזי ולמבוגרים צעירים יש ציפיות שהן יעזרו בטיפול בילדיהם. במחקרן הן מציגות כי הסבתות מצליחות לכוון ולמקם עצמן כ"סבתא החדשה", זו הנשמעת לציווי התרבותי האינדיווידואלי של "זה הזמן שלי" ובו בזמן בפועל היא ממשיכה להיות האם הטובה העוזרת לילדיה ככל יכולתה. דווקא המאמצים להסוות את הזקנה ולהדחיקה מעידים על קיומה ונוכחותה של הזקנה בזהותה לצד מרכיבי זהות אחרים. שלילת הזקנה וחווית פרישה עמוסת סתירות וניגודים מייצרות זהות היברידית דינמית המאפשרת את קיומן של זהויות מרובות (סבו-מנור, 2015). בחברה בת ימינו קשה להזדהות עם הזקנה, אך יש המציעים זווית ראייה חדשה החושפת את המשא ומתן שמנהלים הפורשים עם הזקנה ועם הגיל ועל דרך עיצוב זהות על דרך השלילה.

לסבתות המודרניות אין מודל. שלא כדור הקודם שנראה מבוגר והתנהג כמו מבוגר, היום הסבתות צעירות בכל המובנים: בלבוש, במראה, בחשיבה. זה הדור הראשון של סבתות כאלה שיכולות לספר לנכדים על השירות הצבאי, שמשמשות במחשב ובטלפונים חכמים. הן צריכות להמציא סבתאות חדשה – לא כזו שנשענת על ישיבה בפינת החדר עם מסרגות, אלא סבתאות פעילה ומעורבת.

ספרות לילדים

ספרות הילדים בהיותה סמל של החיים התרבותיים, היא ספרות המשביעה את הצרכים של הילדים ואת תחומי ההתעניינות החיוניים שלהם. לכן עליה לספק חוויות שמחדדות את הראייה הפנימית והתובנה של הילד את עצמו, בשעה שהוא קורא ומחפש את עצמו בסיפורים לצורך הזדהות, לספק חוליות של קישור וגישור בין הדורות, להדגיש נושאים שיש בהם 'אינטרסים' טבעיים לילדות. ספרות ילדים היא קורפוס מרתק לדיון סוציולוגי מכיוון שהיא מאופיינת בהשפעה חזקה של תפיסות חברתיות דוגמת חברות, חינוך ושעתוק (קלינקובשטיין-אלטשולר, 1993). ספרי ילדים משמשים סוכן חברות יעיל שבאמצעותו הילד לומד על העולם החברתי הסובב אותו, ובעיקר על תפקידי המינים: מה עיסוקם, מה תכונותיהם ומה שאיפותיהם של נשים, גברים וילדים. לספרות הילדים מטרה מכוונת להנחיל ערכים לילדי ההווה מתוך ראייה כי אלה יקבלו מעמד לעתיד לבוא כדי להפוך את החברה לטובה יותר (ברץ וקס, 2007). הדיון בזקנה ובסבתאות כפי שמשתקף בספרי הילדים, מבקש לשחזר באמצעות היצירה את שדות הכוח החברתיים המעצבים את חייהן של נשים זקנות ובעיקר לנוכח המבע החברתי המגדיר את האישה מתוך ממד הגילנות ולא מתוך החוויה הסובייקטיבית שלה.

בהיותה של ספרות הילדים אמצעי מתווך היא מאפשרת להתבונן בגיבורי הסיפור, לערוך עיבוד קוגניטיבי ורגשי ללא נגיעה אישית ומתוך דמיון להפנים מסרים ביתר קלות. תפיסת מושגים מופשטים תיתכן רק אם לילד יש פעולת גומלין חברתית שתביא אותו לידי חוויה של התנגשות עם מושגים אלו. חשיבותה הנוספת של ספרות הילדים היא שבשל המבנה העלילתי של היצירה הטקסט מנצל ידע וניסיון קודם כדי לממש תהליך של הבנה (שימרון, 1989). לכן סיפורים הנשענים על תרחישים מוכרים יוצרים רמת מפורשות גבוהה. יתרה מזו, אם בטקסט יש התאמה בין ידע חדש לידע מוקדם הוא יוצר תהליך של הצפנה ושל הסקת מסקנות שהוא מעביר לטקסט עצמו (מליץ, 1990).

המתודה המחקרית נשענת על 'ניתוח תוכן' הנובע מן המושג 'פרשנות'. פרשנות על פי ברזל (1990) היא דרך הסתכלות בכתובים (טקסטים). פרשנות או הרמנויטיקה מאפשרים לבחון את הטקסט מזוויות ראייה רבות ומגוונות. אלטר (2001/1989) מדגיש: "כל תקשורת מילולית קשורה בבחירת יסודות מסוימים, מבנים מסוימים, מתוך המערכת המשותפת של השפה, האחראים לפרספקטיבה הנוצרת תוך כדי העברת המסר" (עמ' 38). ביכולתה להפוך את הקריאה למקור של הנאה, למקור של הבנה ותובנה.

באמצעות עיקרון ההצטלבות (Crenshaw, 1989) אדגים כיצד היבטים שונים של זהות אדם משפיעים על חוויית הזקנה שלו בחברה. לטענת קרנשו (שם), אפילו כאשר חברה וחוקיה לא מפלים בבירור קבוצה כלשהי, האפליה והדיכוי עדיין קיימים מכיוון שהם ארוגים אל תוך החברה עצמה.

בחנינת הנושא בספרות לילדים תתמקד באופי הדו-צדדי של נושא הסבתאות: מצד אחד מושג הגילנות עוסק בהבניה חברתית של זקנה מתוך ניסיון להכחיש את ההזדקנות, ומצד אחר עיצוב דמותה של הסבתא מבקש לעמוד על שינוי מגמה בתופעה המבקשת להתרחק מהדימוי הסטראוטיפי של הזקנה. ראוי לציין כי בדרך כלל ספרות הילדים אינה מתארת את המציאות החשופה והעגומה הנלווית אל תהליך הזקנה אולי מתוך רצון להגן על נפשו הרכה של הילד ולחסוך ממנו מבט עגום על העתיד המוטרם שלו.

דיוקנה של הסבתא יוצג כפי שהוא משתקף בספרות הילדים לגיל הרך (3-5). נמצאו כ-150 ספרים שעניינם זקנה,¹ ולצורך המאמר נבחרו 10 ספרים המייצגים במידה בולטת את שתי התמות שלהלן: דיוקן הסבתא הסורגת בזיקה לסוגיות חברתיות-תרבותיות ודיוקנה האנרגטי של הסבתא המתרחקת מפעולת הסריגה.

דיוקן הסבתא הסורגת

למה סריגה?

במיתולוגיות ובמרוצת הדורות הנשים הן הממונות על בריאת החיים ועל מלאכות החיבור (נצר, 2007). סריגה היא משל למסע; הסריגה ומלאכות הקשורות בחוט בדרך מסורתית וארכיטיפית, הן מלאכות נשיות. כיום נשים מעצבות את הקהילות שלהן באמצעות אסטרטגיות סרוגות (Janis, 2016), ולסריגה מתווספת משמעות פמיניסטית פוליטית שהיא עיבוד של תהליך הסריגה ההיסטורי (Close, 2018).

סבתא סורגת / אורי אורלב (1981)

הפתיחה של הסיפור דמוית אגדה:

יום אחד באה לעיר קטנה
סבתא זקנה, זקנה, זקנה...
לא הביאה סל, לא מזוודה עם בגדים,
רק זוג מסרגות ומקל נדודים.

מרכולתה הצנועה מודגשת באמצעות ה"לא", לא סל, לא מזוודה, אלו משמשים סינקדוכה לעולם התוכן המצייר ביתיות, ואילו המסרגות המצטרפות למקל הנדודים מייצגות את כל מה שאינו קבוע. המילה זקנה חוזרת בפתיחה שלוש פעמים, כפרט פרוזודי הוא משמש אמצעי המבנה את הסיפור העממי (מספר טיפולוגי). כמו כן החזרה על המילה זקנה מדגישה את ממד הגילניות. הספר בנוי במבנה מעגלי וסימום: "סבתא סורגת תשב בלי לדאוג ותסרוג ותסרוג, ותסרוג ותסרוג..." פעולת הסריגה היא הפעולה הדומיננטית בסיפור. **סבתא סורגת** – אין לה שם, היא מעין אובייקט שלאורך הסיפור כולו היא סורגת את זהותה. הסריגה היא מהות עולמה, ובכך היא למעשה הופכת לארכיטיפ סימבולי.

היא בוראת עולמות באמצעות הסריגה, אך בד בבד גם הורסת אותם כאשר תפיסותיה אינן מתקבלות. היא מגלה רגישות כלפי ה"אחר" במקום שהסביבה לא מוכנה לקבל אחרות ויוצרת הדרה לשונה. היא הקול של המחבר המובלע המבקש להוקיע את חוסר הצדק שבעולם. היא נלחמת בבירוקרטיה וברגע שהבירוקרטיה מביסה אותה היא עוברת לעיר הבאה. בהתנהלותה היא שופר לקול הבוחן את נפש האדם ואת התפיסות המקובעות שעליהן כפרט היא מנסה להילחם. **סבתא סורגת** מבקשת למרוד בקהילה הגברית שאינה מאפשרת לה להתמודד בעולם בדרכה שלה. **סבתא היא אובייקט המבקש להפוך עצמו לסובייקט**. העולם הנבנה בספרו של אורלב הוא עולם סימבולי טהור, בתוך העולם המטה-קונטקסטואלי הדמות בונה לעצמה עולם קונטקסטואלי מובנה ומובחן. כמו במדרג הצרכים של מאסלו (Maslow, 1968, pp. 17-200), היא דואגת קודם לצרכים הפיזיים שלה, אי לכך היא סורגת נעלי בית,

1. חיפוש המידע נעשה בקטלוג הספרים של אוניברסיטת חיפה.

מיטה ושטיח, לאחר מכן קומקום לתה ועוגה ולבסוף היא מוסיפה דברים שיש בהם מן ההיבט הנשי. במקרה כאן: נכדים. בתוך העולם הזה התפקיד של סבתא הוא לגיימי ואפשרי. אומנם נכדיה נקראים "מעשה שיפודים", ביטוי אלים שיש בו כדי לעמוד על הרוע האנושי, אבל בטקסט סמוי זה מטרת הסיפור להראות את הרוע האנושי ואת העוול שנגרם לבני אדם אם הם שונים. פריאור (2004) מציגה עוד גישה הטוענת שסיפורה של הסבתא הסורגת הוא סיפור הנחלת הזיכרון. היא רואה בסיפור **סבתא סורגת** טקסט המכיל את סממני המעשייה. במעשייה העממית הסגנון והשפה תקינים ואינם מורכבים, העלילה פשוטה, הדמויות מעטות, פשוטות בסיווגן הספרותי (אבן, 1980) ונחשפות באמצעות מעשייהן. וכמו המאזינים בספרות העממית, הקוראים או המאזינים לסיפור הילדים, מייחלים לסוף טוב שיגיע. לדעת פריאור (2004), הבחירה בסוגת המעשייה היא בחירה מודעת. אורלב כניצול שואה מבקש באמצעות הסיפור לתאר את מאורעות השואה, ולכן הסיפור מתפתח מתוך מעברים ממצבי מחסור למצבי מלאות, עד לסיום שבו הסבתא בוחרת לעבור לעיר חדשה שבה מן הסתם שם יחל מסע הסריגה מההתחלה. גדולתה של הסבתא שהיא אינה מאפשרת להפוך את מעשה הסריגה שלה לאתר מורשת כפי שביקשו פרנסי העיר הגברים.

תהליך פרימת החוטים מזכיר את מעשייה של פנופלה, אשתו של אודיסאוס, שחיכתה לאהובה שנעדר במשך עשרים שנה. כדי להשתמט ממחזריה השתמשה בתואנה שעליה לסיים את אריגת בד התכריכים, אך היא ארגה ביום ובלילה פרמה את כל אשר ארגה (המילטון, 1982/1942). אם כן, האריגה מייצגת את הבריאה של מארג החיים ואת החיבורים הקשורים בו.

סרגה קצת חושך מצמר שחור,
השכיבה את הילדים, כיבתה את האור,
כיסתה את שניהם היטב בכסתות
וישבה לסרוג בין שתי המיטות
מצמר מוהר חלומות רכים,
מקורי שינה, מחוטים דקיקים.

פעולותיה של הסבתא נעשות ברכות ובהמון אהבה. אבל זה מעין 'משחק נדמה לי'. העולם שהיא בוראת הוא נחלת הטקסט ומבקש ללמד משהו על העולם שמחוץ לטקסט. בהקשר החברתי תפקידם של הזקן או הזקנה עובר באמצעות הנכדים (געתון, 2015). היעדרם של נכדים בחייה של הסבתא לא מאפשר לה לסמן את מקומה. הפסיכיאטר לילדים, ברונגו בטלהיים (1980/1976, עמ' 34), עמד על כך שמעשיות פונות לרבים פסיכולוגיים שהילד אינו מודע להם, ודווקא פנייה זו אל הלא מודע מאפשרת לו להתמודד עם קונפליקטים פנימיים ולהגיע לאינטגרציה של האישיות. אחד התחומים שהוא עומד עליהם הוא האופן שהמעשייה נותנת ביטוי ל'טקסי מעבר' או ל'טקסי התבגרות' בחיי האדם.

מה באמת סורגת הסבתא? זו סבתא סימבולית שכל התנהלותה היא ביצירת עולם שאיננו עולם, אלא ייצוג של עולם, אז האם אפשר ללמוד משהו על מהות המושג 'סבתאות' מהווייתה? תיאור פעולותיה של הסבתא מצטרפות להנחה שבעולם המודרני הסריגה משמשת להאטה של קצב החיים המהיר, למדיטציה ולהתבוננות. נשים רבות העסוקות בסריגה מדווחות שהאפקט המרגיע של הפעולה נמשך זמן רב לאחר שחדלו ממלאכת הסריגה (Dickie, 2011). כיום תנועות של סריגת גרפיטי במקומות ציבוריים היא חלק מאקטיביזם עכשווי. מחאה זו נשענת על ההיסטוריה הפמיניסטית של סריגה אקטיביסטית. זו תנועה שמחפשת מטרות פוליטיות באמצעות טכניקת יצירה מסורתית (Close, 2018).

קלינקובשטיין-אלטשולר (1993) עשתה תצפית על גננת שהקריאה סיפור זה לילדים. מתוך התצפית עלה שהילדים בגן ציינו כי סבתא עצובה מכיוון שלא היו לה נכדים אמיתיים. הדברים בגן נאמרו בתיווכה של הגננת והדבר נובע ממגבלת גיל הילדים ובהתאמה מהיכולת הקוגניטיבית והרגשית התואמים את הגיל (שביט, 1996). סיפור זה, אם כן, ראוי שיהיה מתווך לילדי הגן ששינויים במבנים הקוגניטיביים אינם אוטומטיים, אלא תלויים במידה רבה בתיווך הנכון והמתאים במוטיבציה, בצרכים הרגשיים, בנטיות ההתנהגותיות, במאפייני הגירוי ובתנאי הסיטואציה (Tzuriel, 2013).

סבא זמן וזוגתו / תלמה אליגון (1985)

הסיפור מתאר את סבא זמן ואת בת זוגו סבתא שתכלית עולמה הוא מעשה סריגה. היא כל הזמן סורגת.

במקום נעלם הרחק הרחק מכאן

אי שם בחלל

גר לו סבא זמן.

[...]

זקנה חביבה, על כורסה מתנדנדת

שרה לעצמה וכל העת סורגת.

סורגת בנחת שנייה לשנייה, דקה לדקה,

אוספת היא ככה שעה ועוד שעה. [...]

במהותה סבתא היא טיפוס סימבולי טהור (קלינקובשטיין-אלטשולר, 1993). טיפוס זה מייצג פרספקטיבה אוטונומית, בלתי תלויה במערכות יחסים בין-אישיות. היא חוזרת על טקס קבוע ומתייחסת לעצמה ולא למציאות. קלינקובשטיין-אלטשולר (שם) מדגישה שה'זקן' הוא טיפוס סימבולי דוגמת ארכיטיפים ספרותיים כמו הנווד, הליצן או המשוגע. הזקן מצטרף אל שאר הטיפוסים שנמנו לעיל ובדומה להם משמש פרדיגמה תרבותית שעברה 'הפצון' והשאירה אותם מחוץ לזמן או לשינוי.

סבתא סורגת לעצמה עולמות כלבבה, היא הופכת במעשה זה לאוניברסלית ועל-זמנית. עיצוב דמותם המופשטת של סבא וסבתא והממד הייצוגי שלהם עלול לעורר קושי בגיל הרך, לא רק בשל האמירה הסימבולית (שביט, 1996), אלא בעיקר כי בתודעת הילד יש תפיסה מגובשת על דמות הסבא והסבתא (געתון, 2015). הדברים מורכבים עוד יותר כשמדובר בהבנת סמלים שיש להם מטען תרבותי דוגמת המשמעות המיתית של נושא הסריגה. לכן בשלב זה הילד יידרש לגמישות חשיבתית בשלב שבו עדיין לא ביסס בתודעתו את המשמעות של המוצג כסמל בתרבותו.

בסיפור קצר זה הסבא הוא הדמות פעילה. הוא העושה, הוא המזיז, מחביא במגירה, ואילו הסבתא כל העת ממשיכה לסרוג. התאוריה הפמיניסטית (Huss, 2010) תומכת בהבנה שמלאכות הטקסטיל מבטאות מבחינה מגדרית זהות נשית, סטטוס וכוחות. ההסבר לכך הוא שמילים כמבני כוח המגדירים מציאות, נוצרות בידי גברים, וככאלה אינן מתארות את החוויה של נשים בעולם גברי.

בסיפורה של אליגון (1985) שהתפרסם בעיתון מעריב לקראת השנה החדשה אפשר לזהות את התהליך שמציג בטלר (Butler, 1969). הזקנים לכודים בטקסט מעבר שאינו מעבירם לשום מקום (פרט למוות). הזקנה אפוא מכילה מבחינה מבנית את התנאים הלימנליים של משבריות, חוסר המשכיות וחוסר רציפות חברתית המקדימים ומאפשרים את הופעתו של הטקסט הסימבולי. לכן מעשה הסריגה של סבתא כמו מעשה האריגה של פנופלה נועד רק למשוך את הזמן.

מעשה בסבתא ונדנדה / טובה הרשקוביץ (1976)

הסיפור העלילתי מתרחש במרחב הציבורי – גן משחקים. בגן מתנהל דיאלוג בין הילדה עינת לסבתא הסורגת, שהיא סבתא של גלי.

המפגש בין שתיהן מדגים את הדיאדה זקן-ילד כשתי קטגוריות שאינן חלק "מזמן חברתי". אין להן עבודה והן חסרות חובות ותפקידים חברתיים (Troll & Bengston, 1979). לעומת זאת שתיהן נמצאות בשולי החברה: האחת עדיין לא נכנסה ממש לחברה והאחרת עוזבת אותה. האחת עוברת סוציאליזציה והשנייה דה-קולטורציה (Anderson, 1972). האם בסיפורה של הרשקוביץ יש מקום לזהות מבט אקזיסטנציאליסטי, שבו האדם מנסה לחפש משמעות לחייו? שהרי מסכת החיפושים אחר המשמעות היא ניסיון אין-סופי להבין את ההיגיון שבחיים, ואין האדם יכול למצוא משמעות נצחית וקבועה, אלא משמעות שמתגלה טיפין טיפין. החיפושים דורשים סבלנות וגמישות מפני שמשמעות המצב מתגלה רק כעבור זמן (סיגד, 1981). האם סיום הסוודר לסבא שהיא נדרשת לו היא תכלית בעלת משמעות? או עצם הסריגה של הסוודר היא הדרך להשגת המשמעות? במצבה של סבתא אסור לדבוק במשמעות קפואה של מצב. נדמה שהחוויה של המפגש בגן המשחקים מעניק משמעות מחודשת להווייתה של סבתא.

על פניו העלילה מדגימה פעילות שאין בה שום ממד של גבורה:

ניגשה סבתא לספסל השלישי [...] ישבה, פתחה את תיקה הגדול והוציאה מחטי סריגה.
[...]
"האם לא משעמם לך?" שאלה עינת את סבתא.
"קצת קצת", אמרה סבתא, "כשאני מתבוננת בילדים המשחקים נדמה לי שהיה נחמד מאוד להתנדנד בנדנדה".
"את רוצה להתנדנד בנדנדה?" קראה עינת [...]
"זה לא נעים לי", התביישה סבתא, "מה יגידו האנשים? יגידו שהרבה יותר מתאים לי לשבת ולסרוג סוודר לסבא".
"לא נכון!" קראה עינת.
[...]
"אגיד לך בסוד", לחשה סבתא, "אני רוצה להתנדנד אבל אני קצת פוחדת".
[...]
סבתא ישבה על נדנדה והילדים עזרו לה להתנדנד.
[...]
"לא תיארתי לי שיש לי סבתא שובבה כזו!" אמר סבא וכל הילדים צחקו.

זהותה של סבתא מתכוננת באמצעות הנכדה שבזכותה הגיעה לגן. הדיאלוג המוצג בין הסבתא לילדה חושף ממד של אינפנטיליות בדמותה של סבתא, כל הסצנה יוצרת תחושה לא מכבדת של עולם הזקנה. עינת, החברה של גלי, מאשרת לסבתא שהיא יושבת בספסל הנכון, ובדבריה יש מעין אישור ליכולת הקוגניטיבית של סבתא. סבתא חוששת מתגובות האנשים שיביעו דעתם על התנהגותה. קלינקובשטיין-אלטשולר (1993) מציינת שההתנדדות של הסבתא מייצגת "עולם הפוך" – מסלול חיים שאחריתו הופכת ראשיתו. תפקיד המבוגרים לשמור על הסדר החברתי הפונקציונלי (עמ' 53). מבט המבוגרים מוכיח כי התנהגות הסבתא הוא חלק ממעגל החיים. ושוב נקודת התצפית היא הבונה את המשמעות לתפקיד הזמן בחיי הזקנה.

סבא דוחק בסבתא לסיים את הסוודר והיא עולה להתנדנד. מעבר לגישה המגדרית בולט הפן הקיומי, מה היא המשמעות המוענקת לחיים באמצעות ההתעסקות בסריגה? האם בסריגת הסוודר לסבא או בהשלמתו יש מתן אשור לקיום? שהרי על פי הגישה האקזיסטנציאליסטית לקיום האנושי יש תכלית, מטרה וערך. כזוהי סבתא אמורה לסרוג לסבא סוודר. היא מתבוננת בילדים המייצגים את ההווה ומנסה לחבור אל ההווה בכך שתצטרף אליהם, על אף הקשיים המתבטאים בפחד שלה להתנדנד. אבל היא מתגברת וחותרת לממש את המטרה. חתירה זו ממלאת את הקיום האנושי שעדיין טבוע בה, בתוכן ובמשמעות שיש בהם מעבר לפעולת הסריגה. חזן (1984) מציין שכל אחד מאיתנו מכיר אנשים זקנים מקרוב, אך כאשר מתייחסים אליהם כאנשים זקנים חדלים להתייחס אליהם כבני אדם, כאל פרטים, כאל יחידים בעלי תכונות אישיותיות, חברתיות ותרבותיות מוגדרות, ומכאן חשוב להפריד בין קבלת הזקן ובין המשמעויות הנלוות למושג הזקנה. הסיפור של הרשקוביץ מדגיש את הצורך להפריד בין התפיסה הסטראוטיפית הנלווית לדמות הסבתא בשל המקום הגילני שלה ובין הדרך שבה היא מבקשת לממש את עולמה שהוא יותר מהשלמת סוודר לסבא.

מסרגות הפלא של סבתא / עינת שמשוני (2009)

בדירה קטנה,
על כורסא ישנה,
יושבת סבתא זקנה-זקנה.
עם שתי מסרגות ביד
ולב מבין וחכם
היא דואגת שלכל אחד יהיה נעים וחם.

סבתא סורגת, סבתא זקנה-זקנה, אשפית של ממש בסריגה. באמצעות מסרגות הפלא שבידה היא עוזרת לסובבים אותה, מעין ניסיון לייצג משהו הקיים בעולם. תכונתה המרכזית היא היכולת שלה לעזור לסביבה והדבר מודגם בשתי דרכים: 1. הסריגה שבה היא מציעה את עזרתה לכלל הקהל, לשכן אחד כובע וגם צעיף לשכן אחר 'מחמם אף', לשכנה אסתר 'מעיל אדנית' כדי שצמחיה לא יקפאו. היא אינה מפלה איש וסורגת לכולם מכל הבא ליד, "עני ועשיר, מהסנדלר ועד ראש העיר" (עמ' 13); 2. כאשר היא מניחה את המסרגות, "ומן המטבח הביאה עוגיות ושני ספלי תה" (עמ' 20). סביב טקס האכילה היא מתודעת לזר המגיע אל ביתה. הם מתוודעים איש לרעהו "צחקו ובכו".

לסבתא אין שם! העדר השם כמוהו כהעדר תג זיהוי. לדעת נדב (2008), השם כמוהו כתווית על מוצר שתפקידו להציג את אשר בתוך הקנקן. השם שהוא מרכיב לשוני המייצג חלקים מודעים ולא מודעים של הנפש, אם גם סבתא סורגת זו מהותה! לפי דברי ארבל (2014), הטיפול באומנות ובו אומנות הסריגה עשוי להיות אמצעי תקשורת שמתמקד באלמנטים של קבלה ושל קשר – אלמנטים שמדגישים מחשבות, רגשות ומערכות יחסים. אם כן, אפשר לראות שמלאכות הטקסטיל, מעבר למהות הפרקטית שלהן, שימשו עם ההתפתחות האנושית מרחב למפגש, לביטוי ולריפוי, מתוך הדגשת המרכיב הנשי. אולם בסיפור **מסרגות הפלא של סבתא** יש מעין שבירה של מיתוס תהליך הריפוי, שהרי דווקא כאשר סבתא מניחה את מסרגות הפלא שלה ומנהלת שיחה מלב אל לב עם האדם הזר והמוזר, השונה מכולם, היא מעוררת בו תחושה של אהבת אדם. על אף שיש לו כפפות, צעיף ומעיל, עדיין קר לו, שכן בדידותו מקפיאה את ליבו. סבתא מצליחה לחמם את ליבו של הזר באמצעות חיבה והקשבה. כך מתגלה כי טוב ליבה הוא הגורם האמיתי לחום ולא הבגדים עצמם (שווימר, 2009).

ספרה של שמשוני מבקש לעמוד על חשיבות העזרה והחברות (שווימר, 2009). איננו יודעים דבר על הסבתא פרט להיותה "סבתא" ואת השאר אנו למדים ממעשיה. בראייה קיומית כפי שמציג היידגר, המציאות של סבתא כוללת את כל הדרכים של ישותו הממשית של האדם. "מהותו" של האדם אינה אלא הדרכים המגוונות של ישותו. מציאות האדם היא מציאות בתוך עולם. אין האדם חי בתוך העולם בלבד, מציאותו קשורה גם במציאויות שאינן קשורות ב"עולם", כלומר בבני אדם אחרים.

סופו של הספר מתכתב עם ספרו של אורי אורלב (1981), **סבתא סורגת**, הנחתם במשפט "יש סבתא סורגת בעיר לא נודעת". ואולי שתי הסבתות מדגישות את מקומו של האדם בעולם כישות המצויה בתהליך של הגשמת יכולות. אצל אורלב אפשר לזהות את ההמשכיות שתפקידה לדחות את החרדה מפני המוות, ואצל שמשוני את הצד המדגיש את עשייתה שיש בה כדי להעניק תחושה המרוממת את האדם מן הסתמיות.

השימוש בדימוי "סבתות סורגות" כאמצעי לעיצובן של הדמות וכאמצעי לתאר את מקומה בעולם יוצר תמונה פלקטית של הדמות, אבל אולי אפשר להתנחם בכך כי 'סבתא סורגת' הוא גם מיזם חברתי הנוכח כיום בארץ ובעולם. מיזם שבו סבתות סורגות לעצים. מיזם שהוא חלק ממיזם פמיניסטי בין-לאומי המבקש למנף ולהנכיח מחדש את מקומה של האישה.

סבתא כבר לא רק סורגת

תמה זו מבקשת להציג את הפרדיגמה של הסבתא שחוזרת להיות סובייקט כמושג המתאר את מכלול תכונות הנפשיות הנרכשות והמולדות המכתיבות את התנהגותה, מחשבותיה ותחושותיה במרחב שבו היא מתפקדת כסבתא. זאת להבדיל מהתמה הקודמת של הסבתא שהוצגה כ"חפץ" שנשאר מחוץ זמן או לשינוי כפי שמציינת קלינקובשטיין-אלטשולר (1993).

סבתא, עוד פעם! ומה עושים עם סבתא / עדנה מזי"א (2016, 2017)

בשני ספריה של מזי"א איננו יודעים על גילה של סבתא. נקודת המוצא לכינון עולמה הוא היותה סבתא! הסבתא בספר **סבתא, עוד פעם!** נטולת שם, זהותה מתכוננת באמצעות היותה סבתא של אורי. אצל סבתא יש תכונות אנושיות: היא פוחדת, היא מתעייפת, היא מתנשפת ולבסוף היא מתעצבת אל ליבה כי היא אינה יכולה לשלוט בגרמי הטבע. הסבתא מתוארת באמצעות מה שקשור בגופה ולכן היא כל כך אנושית (דקל, 2020).

נכדה אורי בא להתארח בתל אביב. בחירת שם המקום כנראה אינה במקרה, אלא במרחב המזכיר את המתח שקיים בין ישן לחדש בהתאמה לספרו של הרצל. למציאות התל אביבית מאפיינים מובהקים החוזרים תדיר בספרות העברית. זו מציאות היוצרת מלאות ריאליסטית מגמתית. הסיפור של סבתא מתרחש בביתה, במרחב הפרטי, גם כשהיא יוצאת למרחב הציבורי, לגן הילדים של הנכד, זה אינו מרחב שבו מדירים את הזקנים משטף החיים הרגיל כי היא עסוקה בפעילות מגוונת. נוסף על כך סבתא הולכת עם אורי לים. בחירת המקומות שהם הולכים אליהם מדגישה את ציר המרחב שאינו מתכנס למרחב של סטייה או מרחב של משבר כפי שמתאר זאת פוקו (1994/2010). המתח בין המרחב הביתי ובין המרחב הפתוח של הים מעצימים את המתח הקיומי (ילד-זקן, התרוצצות-מנוחה, שקיעה-אי שקיעה).

שלא כעיצוב הסבתא הסימבולית שביכולתה לעשות מעשי כשפים ובאמצעותם לחבור אל היסודות המיתיים כמו בספר **סבתא קוסמת** (פז, 1983), קשריה של הסבתא לעולם עוברים מבעד לכוחו של הטבע והכויים בהם כוחות מיתיים.

הסבתא רוקמת
בערב הסבתא הכול שוב פורמת...
יש סבתא פלאית, אולי היא קוסמת...

מזי"א מפרקת את המקום הזה. הסבתא של אורי בחסות התנהגותה האנושית חוזרת להיות סבתא בממדים טבעיים. אומנם בתהליך המשחק סבתא כפופה כמו פרסה, היא משמשת סוס, אבל זו כבר לא הסבתא הסטראוטיפית לבנת השיער, כפופת הגו. גם עייפותה היא תוצר של פעילות. מזי"א בשני ספריה מנסה לשנות את סטראוטיפי של הגוף המופקע מהזקתו של עצמי שעבר זמנו (חזון, 2010). גופה הופך למקור של זהות שחוקי הגיל חלים עליו והתנהגותה נובעת מהמצב הגילי בהתאמה.

בספר אחר של מזי"א התשובה לשאלה **מה עושים עם סבתא** היא שעם סבתא אפשר להתאפר, לעשות מסיבת תה, סבתא משמשת גשר על כיסאות, אפשר לדרוך עליה ולעבור מעליה, אפשר לעמוד על הראש של סבתא ולהגיע למחבוא של העוגיות, אפשר להעמיד את סבתא על חמישה כובעים וסבתא היא רפסודה שלוקחת לארץ הדמיון. כשסבתא ישנה היא הופכת לכרית והמסקנה היא שאם רוצים, סבתא יכולה להיות סבתא שאוהבים. זו סבתא שתיאורה מנוגד לגילנות הרווחת הגורמת לתחושת חוסר האנושיות המלווה לעיתים את תמונת הגוף המזדקן ושל האדם החי בתוכו (בנימין, 2017). זה גוף שמתגלה בו גמישות אנושית המחברת את הדיאדה זקן-ילד מחדש בדרך שיש בה תכלית המיטיבה עם שני הצדדים. הסבתא היא ישות ריבונית המגדירה, מכוננת ואחראית לעצמה, ובתור שכזו היא בעלת רצונות, שאיפות, מאויים ורגשות. יש לה גם זכות לממש את רצונותיה, את שאיפותיה, את מאווייה ורגשותיה מבלי שאלו יהיו מאוימים מבחוץ, היא הופכת סובייקט בהתאם למידת המימוש של מאווייה.

סבתא שובבה זוללת סוכרייה / דליה בר אל (2008)

הסיפור מספר על סבתא שובבה זוללת קרמבו וסוכריות גומי, ובדרך אכילתה היא בוחרת להתנהג כילדה קטנה. כאן יש חזרה אל המקום הילדי, כלומר 'אינפנטיליזציה' (Infantilization). סבתא עושה זאת במודע מתוך רצון לשבור את הדימוי של זקנה כ'ילדות שנייה' שהיא בבסיסה בעלת קונוטציה שלילית. בדרך כלל ילדים מורדים במבוגרים באמצעות האוכל (ברץ וקס, 2007), וכאן סבתא זוללת סוכריות כשהמילה "זוללת" אף היא טעונה משמעות שלילית (דן וברץ, 2009-2010).

נקודת המבט החשובה בספר היא הדרך שבה הנכדה מצוירת את הסבתא: זו סבתא המרכיבה משקפיים, בעלת שיער לבן, גו כפוף והלובשת שמלה מכוערת. הנכדה מדגישה בצוירה את דמות הסבתא הסטראוטיפית, את זו המופיעה בתקשורת כמוחלשת. צוירה ממשיך את התפיסה שנשים זקנות נחשבות בלתי מושכות ומכוערות, שברירות, חלשות וחולות (McHuge & Interligi, 2013). סבתא של הנכדה מעירה לה כי היא לא נראית כך, ואז הילדה מצוירת שוב דמות חדשה של סבתא התואמת את המציאות: סבתא לובשת חולצה ירוקה, מכנסיים ונועלת נעלי התעמלות.

סבו-מנור (2015) מציינת שכיום קשה לקבוע את גילם של אנשים רק על פי חיצוניותם, שכן סבתות לבושות סגנון הדומה לזה של נכדותיהן וסביים רצים בחוף הים, רוכבים על אופניים ומתאמנים בחדר

כושר כמו נכדיהם. ספרה של בר אל (2008) מדגיש הן בטקסט והן בטקסט סמוי את השינויים בדימוי של הסבתא (הדברים באים לידי ביטוי גם באיורים שלא נדונו במאמר זה). קלארק וגריפין (Clarke & Griffin, 2008) מציינות כי יש קשר של העברה בין-דורית של דימוי גוף ממוגדר והקשר העולה מייצוג דמות הסבתא בעיקר בכל הקשור להופעה הפיזית תואם את היחס כלפי אידיאלים של יופי ושל נשיות. הממצאים שלהן העלו שרוב הנשים ראו באימותיהן נקודת התייחסות ובאמצעותה הן מדדו, העריכו ובהננו את ההזדקנות שלהן עצמן. בסיפור של בר אל (2008) הזלילה של סבתא היא הדרך שלה למרוד ואת הדרך הזו היא מאצילה על נכדתה.

סבתא הולכת לגן

גם סבתא של ליאור הולכת לגן / רחל יונה (1998); סבתא באה לגן איזה בלגן / עינה פרידמן (2017); סבתא אחת שיודעת / רחל שדה (2018)

נקודת הצטלבות נוספת בין הגילנות והזקנה ובין מהות הפנאי של הסבתות שעל פי פוקו (2010/1994) נתפסת כסטייה היא פעולת ההתנדבות שלהן בגן. פעילות נורמטיבית זו מבקשת למחוק את המשבר הגילי. הנושא מודגם בסיפורים העוסקים בשלוש סבתות המשתתפות בפעילות בגן. מקום העלילה חשוב משום שהסיפור מבקש להתרחק ממה שקיים בדמיון התרבותי שבו הזקנים כולם חיים בבית אבות מטפורי (קפלן, 2013, עמ' 71). פוקו (2010/1994) הדגיש שבית האבות במובן מסוים מצוי על הגבול בין ההטרטופיות של משבר להטרטופיות של סטייה, שהרי ככלות הכול הזקנה היא משבר אבל גם סטייה, מפני שבחברה כמו שלנו שבה הפנאי הוא הכלל, הבטלה היא צורה של סטייה (שם, עמ' 16-17).

שלוש סבתות באות לגן: **גם סבתא של ליאור הולכת לגן** (יונה, 1998), **סבתא באה לגן איזה בלגן** (פרידמן, 2017) ו**סבתא אחת שיודעת** (שדה, 2018). בשלושת הספרים נקודת הצטלבות הגילנית של ילדי הגן ושל הסבתות מתנקז אל מרחב הגן. במרחב זה העלילה מפגישה את הדיאדה זקן-ילד. מטרת המפגש בהצגת הסבתא היא לשנות/למחוק את הקונוטציה השלילית הגורסת "דומה זקן לילד". גם אם התנהגות הסבתא מדמה התנהגות ילדית, בסוף היום היא נפרדת מגן הילדים ומההתנהגות שהיא מנסה לאמץ לה בגן הילדים וחוזרת למשבצת הגילנית הנורמטיבית שלה. את החזרה אל הגן ראוי להסביר בדבריה של סבו-מנור (2015). לדעתה, ריבוי התכונות השליליות והדימויים המוענקים לזקנה מאלץ אנשים מבוגרים לחפש לעצמם 'זהות חסרת גיל' (ageless self) כפי שמכנה זאת קאופמן (Kaufman, 1986). 'זהות ללא גיל' מאפשרת להדחיק במידה מסוימת את הגיל הכרונולוגי ואת סממני הזקנה

(חזון, 2010). אחת התוצאות של תפיסה זו היא שאנשים מבוגרים נעשים דומים לצעירים ומאמצים דפוסי התנהגות שנחשבים נורמטיביים עבור אנשים בקטגוריות גיל אחרות והגבולות בין הקטגוריות הולכים ומיטשטשים.

איפה מתחיל ומסתיים כוחה של הסבתא?

הסיפורים שנבחרו הציגו שתי חלופות נרטיביות: שתי הצגות של דמות הזקנה. הסיפורים הקשורים בסריגה ממשיכים את התשתית המיתית והמסרגות משמשות מטונימיה לדבר מאיים. בגישה הליטרלית יש חפיפה בין התפיסה החברתית של הזקנה ובין הדמות המתוארת. על אף שיש בדמות הסבתא ממדים סטראוטיפיים, העלילה מבקשת להתרחק מהסטראוטיפ.

באף אחת מהחלופות הסיפור "אינו מבקש להיכנס לראשו של הזקן" ולראות את עולמו הסובייקטיבי. כל אחד מהסיפורים בדרכו עסק בהבניית גישה אובייקטיבית שיש בה לא מעט מהחד-ממדיות שמחבר היצירה רואה אצל הזקנים. קיומם מוצג רק מבעד לעיניהם של אחרים והצגה זו הופכת למהותם החברתית כ"זקנים". הסיפורים שבהם סבתא אינה סורגת מבקשים להנכיח את זהותה של הסבתא כסובייקט, לא עוד נעלמת או שקופה כפי שהחברה רואה אותה בעיקר בשל המבנים החברתיים שהיא מקימה (דקל, 2020). יש בסיפורים מעין ניסיון להיאבק בגילנות, כלומר לעצב את דמות הזקנה ולתת לה קול למחוק את חוסר הנראות התרבותית. חוסר נראות המאפשר את הבורות הדורית והמחזק את הגילנות.

כתיבת ספרי ילדים העוסקים בזקנה ומדגישים את החיובי בדמות הסבתא הופכים את הנושא לנוכח ופעיל. נשים זקנות יכולות לחזור ולהיות סוכנות בעלות אמירה משלהן גם אם היא נוכחת בתוך טקסט המופנה לילדים. באמצעות טקסט זה אפשר לחולל שינוי תרבותי וחברתי כלפיהן. לזקנה יש תפיסת מרחב ייחודית משלה הבאה לידי ביטוי במרחב הציבורי והפוליטי וגם במרחב האישי, החברה שלנו צריכה ללמוד לארגן מרחבים טובים יותר לזקנים ולזקנות.

"רק אל תגידי 'סבתא'" (דקל, 2014, עמ' 10) – במשפט זה שנשים רבות אומרות אותו בספונטניות יש ניסיון לדחוק באלימות ובהקטנה של קבוצת נשים רחבה. לעומת זאת ברוח ספרה של דקל (2020) המשפט "כן, תגידי סבתא" מעורר תקווה שיום יבוא ונשים יאמרו משפט זה בלי צל של ספק וכלי בושה.

רשימת מקורות

- אבן, י' (1980). **הדמות בסיפורת**. ספרית פועלים.
- אורלב, א' (1981). **סבתא סורגת**. מסדה.
- אלטר, ר"א (2001). **הנאות הקריאה בעידן אידיאולוגי** (ד' שחם, מתרגם). זמורה ביתן. (המקור פורסם ב-1989)
- אליגון, ת' (1985, 13 בספטמבר). סבא זמן וזוגתו. **מעריב**, 27.
- ארבל, ח' (2014, 25 במאי). "שלומי קשור בחוט אל שלומך": החוט ומשמעותיו בטיפול באמנות. **פסיכולוגיה עברית**.
- בטלהיים, ב' (1980). **קסמן של אנדות** (נ' שליפמן, מתרגמת). רשפים. (המקור פורסם ב-1976)
- בנימין, א' (2017, 15 באוקטובר). **העסקה ראויה היא תנאי לטיפול איכותי. העוקץ**.
- בר אל, ד' (2008). **סבתא שובבה זוללת סכריה**. אות ועוד.
- ברזל, ה' (1990). **דרכים בפרשנות ההדשה**. אוניברסיטת בר-אילן.
- ברץ, ל' וקס, א' (2007). **מדף הספרים – אויב או ידיד? ביבליותרפיה ככלי יעיל וזמין בחינוך לתזונה נכונה ולמניעת בעיות אכילה**. מכון מופ"ת.
- געתון, י' (2015, 8 באוקטובר). **הנכדים מרוויחים בגדול: סבא וסבתא זה האימא ואבא החדשים. וואלה**.

דן, ד' וברץ, ל' (2010-2009). על זולל שאינו זולל: עיון בהוראתיו של הפועל 'זלל' בעברית לדורותיה ובהשתקפויותיהן בספרות הילדים. **חלקת לשון**, 41, 47-61.

דקל, ט' (2014). "רק אל תגיד 'סבתא'": מגדר וזקנה בראי האמנות. בתוך ש' רפאל וא' ראובן (אוצרים), **רוך וקושי: הגיל השלישי המגדר הרביעי – זקנה באמנות עכשווית** (עמ' 10-15). גלריה P8.

דקל, ט' (2020). **נשים וזקנה: מגדר וגילנות בראי האמנות בישראל**. למדא – ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה. המילטון, ע' (1982). **מיתולוגיה** (א' אמיתן, מתרגמת). מסדה. (המקור פורסם ב-1942) הרשקוביץ, ט' (1976). מעשה בסבתא ובנדנדה. בתוך **הגמד סיפורו וסבא אלכסנדר** (עמ' 60-62). הקיבוץ המאוחד. חזן, ח' (1984). **הזיקנה כתופעה חברתית**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

חזן, ח' (2010). "אנתרופולוג על המאדים": הזמנה למבוי סתום של חקר הזיקנה. **גרונטולוגיה**, לז(1), 23-35. חזן, ח' (2013). שבחי הגילנות: על שורשיו וענפיו של שיה פורח. בתוך י"א דורון (עורך), **גילנות בחברה הישראלית: הבניה חברתית של הזקנה בישראל** (עמ' 52-66). מכון ון ליר; הקיבוץ המאוחד.

כנען-קדר, נ' (1996). ייצוג ומודל: גילי האישה בתולדות האמנות האירופאית. **מותר**, 4, 15-20. כצנלסון, ע' ורביב, ע' (2009). **סבאות עכשיו: מורה דרך לסבתא ולסבא**. כנרת, זמורה-ביתן. מזי"א, ע' (2016). **סבתא, עוד פעם! כנרת, זמורה-ביתן**.

מזי"א, ע' (2017). **מה עושים עם סבתא**. כנרת זמורה-ביתן, דביר.

מליץ, ע' (1990). **מטקוגניזיה והבנת הנקרא: מטקוגניזיה, תיאוריות קריאה ואיסטרטגיות למידה להוראת הסיפור המקראי**. הר שגיא.

נדב, מ' (2008). **העצמי במראת השם: מבט תרבותי-פסיכולוגי על שמות ונרקיסוזם**. הקיבוץ המאוחד.

נצר, ר' (2004). **מסע אל העצמי: אלכימיית הנפש – סמלים ומיתוסים**. מודן.

נצר, ר' (2007). **על התערוכה – הריקמה של אמא / איטה גרטנר**.

סבו-מנור, ש' (2015). **משימה בלתי אפשרית: פרישה מהעבודה וקבלת זהות זקנתית**. **סוציולוגיה ישראלית**, 17(1), 101-120.

סיגד, ר' (1981). **אכסיסנציאליזם – המשך ומפנה בתולדות התרבות המערבית**. מוסד ביאליק.

פוקו, מ' (2010). **הטרופופיה: על מרחבים אחרים** (א' אזולאי, מתרגמת). רסלינג. (המקור פורסם ב-1994) פז, ר' (1983). **סבתא קוסמת**. הוצאת אל"ף.

פילק, ד' (2012). **בריאות. מפתח**, 5, 3-19.

פריאור, ד' (2004). מלאכת מחשבת, מעשה חושב: "סבתא סורגת" מאת אורי אורלב: ללמוד על השואה – באיזה גיל? האם וכיצד ובמה להתחיל? **מסד: מאסף לענייני ספרות והוראתה**, 2, 62-70.

פרידמן, ע' (2017). **סבתא באה לגן איזה בלגן**. אוריון.

קלינקובשטיין-אלטשולר, ג' (1993). **סבתא סורגת: נאראטיבות של זיקנה בסיפורי ילדים** [עבודת מוסמך]. אוניברסיטת תל אביב.

קפלן, א' (2013). **מבוא לגן עדן: חיים באתר של זקנה**. רסלינג.

רבינוביץ, מ' (2003). **גילו של אדם וזמנו האישי**. מוסד ביאליק.

רחל, י' (1998). **גם סבתא של ליאור הולכת לגן**. אל אור.

שביט, ז' (1996). **מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים**. האוניברסיטה הפתוחה.

שדה, ר' (2018). **סבתא אחת שיודעת**. אוריון.

שווימר, י' (2009, 19 באוגוסט). **על עזרה וחברות ב"מסרגות הפלא של סבתא"**. nrg.

- שימרון, י' (1989). פסיכולוגיה של הקריאה והבנת טקסט. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
שמוני, ע' (2009). מסרנות הפלא של סבתא. ספרית פועלים.
- Anderson, B. G. (1972). The process of deculturation – Its dynamics among United States aged. *Anthropological Quarterly*, 45(4), 209-216. <https://doi.org/10.2307/3317061>
- Berkovitch, N., & Manor, S. (2015, April 16-19). *Gendered grandparents' care work: Postmodern families in a familist society* [Conference presentation]. The Political is Personal: Regimes of Gender, Health and Care, European University at St. Petersburg, Russia.
- Blakeman, J. R., Samuelson, S. J., McEvoy, K. N. (2013). *Analysis of a silent voice: A qualitative inquiry of embroidery created by a patient with Schizophrenia*. *Journal of Psychosocial Nursing & Mental Health Services*, 51(6), 38-45. <https://doi.org/10.3928/02793695-20130402-01>
- Butler, R. N. (1969). *Age-ism: Another form of bigotry*. *The Gerontologist*, 9(4), 243-246. https://doi.org/10.1093/geront/9.4_Part_1.243
- Butler, R. N. (1975). *Why survive: Being old in America*. Harper & Row.
- Butler, R. N. (1993). Dispelling ageism: The cross-cutting intervention. *Generations: Journal of the American Society on Aging*, 17(2), 75-78. <https://doi.org/10.1177/0002716289503001011>
- Clarke, L. H., & Griffin, M. (2008). Visible and invisible ageing: Beauty work as a response to ageism. *Ageing & Society*, 28(5), 653-674. <https://doi.org/10.1017/S0144686X07007003>
- Close, S. (2018). *Knitting activism, knitting gender, knitting race*. *International Journal of Communication*, 12, 867-889.
- Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics*. *University of Chicago Legal Forum*, 1, 139-167.
- Dickie, V. A. (2011). *Experiencing therapy through doing: Making quilts*. *OTJR: Occupation, Participation and Health*, 31(4), 209-215. <https://doi.org/10.3928/15394492-20101222-02>
- Fogiel-Bijaoui, S. (2013). *Babushka in the Holy Land: Being a Russian-Israeli grandmother in Israel today*. *Journal of Comparative Family Studies*, 44(6), 725-739. <https://doi.org/10.3138/jcfs.44.6.725>
- Hazan, H. (2015). *Against hybridity: Social impasses in a globalizing world*. Polity Press.
- Huss, E. (2010). Bedouin women's embroidery as female empowerment: Crafts as culturally embedded expression within art therapy. In C. H. Moon (Ed.), *Materials and media in art therapy: Critical understandings of diverse artistic vocabularies* (pp. 215-229). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203858073>
- Iversen, T. N., Larsen, L., & Solem, P. E. (2009). *A conceptual analysis of ageism*. *Nordic Psychology*, 61(3), 4-22. <https://doi.org/10.1027/1901-2276.61.3.4>
- Janis, J. (2016) Crocheted strategies: Women crafting their own communities, *Textile*, 14(1), 14-35. <https://doi.org/10.1080/14759756.2016.1142788>
- Kaufman, S. R. (1986). *The ageless self: Sources of meaning in late life*. University of Wisconsin Press.
- Macdonald, B., & Rich, C. (1983). *Look me in the eye: Old women, aging and ageism*. Spinsters Ink Books.
- Maslow, A. H. (1968). *Toward a psychology of being*. D. Van Nostrand Company.
- McHugh, M. C., & Interligi, C. (2013, August). *Aging women as represented in psychology of women texts* [Conference presentation]. The Symposium at APA, Honolulu.
- Palmore, E. D. (2001). *The ageism survey: First findings*. *The Gerontologist*, 41(5), 572-575. <https://doi.org/10.1093/geront/41.5.572>
- Troll, L. E., & Bengtson, V. L. (1979). Generations in the family. In W. R. Burr, R. Hill, F. I. Nye, & I. L. Reiss (Eds.), *Contemporary theories about the family* (Vol. 1, pp. 127-161). The Free Press.
- Tzuriel, D. (2013). *Mediated learning experience and cognitive modifiability*. *Journal of Cognitive Education and Psychology*, 12(1), 59-80. <https://doi.org/10.1891/1945-8959.12.1.59>